

УДК 811.161.2:81'42

Н. О. Дорогович

**ЕКСПРЕСИВНЕ ВИРАЖЕННЯ ЛІНГВОКОНЦЕПТУ УКРАЇНА
В ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНСЬКОГО РЕЗИСТАНСУ
40 – 50-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Дорогович Н. О. Експресивне вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА в літературі українського резистансу 40 – 50-х років ХХ століття.

У статті розглянуто особливості експресивного вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА в літературі українського резистансу 40 – 50-х років ХХ століття. Проаналізовано найменування України з різними емотивно-оцінними конотаціями, а також тропеїчні та фігуральні структури мови, що породжують нові асоціативно-образні смисли концепту УКРАЇНА.

Ключові слова: лінгвокультурний концепт УКРАЇНА, експресивність, оцінка, українська література резистансу.

Дорогович Н. О. Экспрессивное выражение лингвоконцепта УКРАИНА в литературе украинского резистанса 40 –50-х годов XX века.

В статье рассмотрены особенности экспрессивного выражения лингвоконцепта УКРАИНА в литературе украинского резистанса 40 –50-х годов XX века. Проанализированы названия Украины с разными эмотивно-оценочными коннотациями, а также тропеические и фигуральные структуры языка, которые порождают новые ассоциативно-образные смыслы концепта УКРАИНА.

Ключевые слова: лингвокультурный концепт УКРАИНА, экспрессивность, оценка, украинская литература резистанса.

Dorogovych N. O. Expressive explication of the lingvoconcept UKRAINE in Ukrainian resistance literature of 40s – 50s of the 20th century.

The specifics of explication of the lingvoconcept UKRAINE in Ukrainian resistance literature of 40s – 50s of the 20th century is considered in the article. The names of Ukraine of different emotional-evaluative connotations are analyzed, as well as new associational-imaginative meanings of the concept UKRAINE produced by tropes and figures of speech.

Key words: lingvocultural concept UKRAINE, expressivness, evaluation, Ukrainian resistance literature.

Експресивний потенціал будь-якого лінгвокультурного концепту залежить від того, яке місце займає об'єкт, що концептуалізується, у пізнавальній і комунікативній діяльності представників конкретної етнокультурної спільноти. Різноманіття вербального вираження того чи того загальнонаціонального концепту обов'язково фіксує особливості культурного й історичного досвіду народу. Причому про важливе значення концепту та про актуальність його для певної етнокультурної спільноти свідчать складні смислові відтінки позначуваного, варіативність його найменування, а також те, наскільки активно концепт залучається до текстотворення.

Метою роботи є аналіз особливостей експресивного вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА в літературі українського резистансу 40 – 50-х років XX століття. Серед основних завдань роботи – виокремити в змісті досліджуваного концепту когнітивні ознаки, зумовлені специфікою повстанського світобачення, дослідити асоціативний потенціал та оцінні характеристики концепту УКРАЇНА в художньому дискурсі українського резистансу. Матеріалом дослідження є українські повстанські й табірні пісні 40 – 50-х рр. XX ст. (усього – 573 тексти). У роботі застосовано головним чином методику компонентного та контекстуально-інтерпретаційного аналізу, метод суцільної вибірки, а також зіставний метод. Для зіставлення використані українські радянські пісні окресленого хронологічного періоду (в основному про Другу світову війну).

Теоретичне підґрунтя вивчення концептів закладене в працях таких мовознавців, як А. Вежбицька, С. Воркачов, В. Іващенко, В. Карасик, В. Кононенко, В. Красних, В. Маслова, Г. Слишкін, Ю. Степанов та ін. Відповідно до лінгвокультурологічного підходу, під концептом у цьому дослідженні розглядаємо культурно маркований вербалізований смисл, представлений у плані вираження цілим рядом своїх мовних реалізацій, що формують відповідну лексико-семантичну парадигму [2, с. 36]. Це багатовимірне смислове утворення включає щонайменше три складові – ціннісну, образну, поняттєву [7, с. 109]. Ціннісна сторона концепту

значною мірою визначає особливості його мовної репрезентації, сукупність мотивованих специфікою національного менталітету оцінних характеристик, представлених у мові по-різному, зокрема експресивними найменуваннями та конотаціями. Навколо імені, що позначає концепт, і пов'язаних із ним слів-понять дослідники вбачають «сміслові поле, необхідне й достатнє для виявлення численних конотативних супроводів, додаткових значень, асоціативно-оцінних і образних рядів» [8, с. 115].

Аналіз текстів свідчить про те, що концепт УКРАЇНА є одним із ключових у художній концептосфері українського резистансу. При цьому: етнонім *Україна / Вкраїна*, що є основним лексичним репрезентантом концепту УКРАЇНА, належить до найчастіше вживаних власних назв; лексема *Україна / Вкраїна* в контексті набуває різноманітних смислових відтінків значення, що забезпечує експресивність відповідних текстових фрагментів; концепт УКРАЇНА виступає когнітивною основою для побудови багатьох тропеїчних та фігуральних структур мови.

У художньому дискурсі українського резистансу ключовим компонентом семантики слова-репрезентанта *Україна / Вкраїна* (трапляються ще й *Україна*, пестливе *Вкраїнонька*) є сема «держава», що супроводжується такими семантичними ознаками, як «вільна», «незалежна», «самостійна», «соборна», «могутня», «єдина» / «одна». Відповідні атрибути державності України в 40-50-х рр. ХХ ст. були неактуальними, нівельованими радянською системою, однак представниками українських національно-визвольних змагань вони осмислюються як найвища цінність, як невід'ємні ознаки українського державотворення, як імператив боротьби. Саме такий – «потенційний», омріяний – образ України часто виступає основою для експресивного текстотворення: *Збудуємо героям пам'ятник на славу – / Українську Самостійну Соборну Державу* [1, с. 9] («Нова «радість» стала); *Від тихого Дону до верхів Карпат / одна нероздільна родина, / без панства, без рабства, насильства і зрад, / одна, незалежна Вкраїна* [10, с. 14] («Від тихого Дону до верхів Карпат»); *Нам дорожчий той дім, що потрібен усім – / Самостійна Соборна Держава!* [10, с. 73] («Що за військо іде?»).

Натомість у радянському художньому дискурсі зміст концепту УКРАЇНА підпорядкований тодішньому офіційному трактуванню України як однієї із радянських соціалістичних республік. «Будівельними» компонентами семантики лексеми *Україна / Вкраїна* виступають «країна», «край», «республіка» («радянська», «соціалістична» «одна з багатьох»). Оскільки «семи лексичного значення є носіями тих ознак, що формують зміст концепту в межах мовної картини світу» [14, с. 64], очевидно, що ядро концепту УКРАЇНА сформоване з позиції територіальної й політичної приналежності України до СРСР: *Помстимося за руїни, / знищим ворога в бою! / За Радянську Україну, / за республіку свою!* [13, с. 501] («За Радянську Україну»). Цим пояснюється збіднілий, сказати

б, спрощений порівняно з глибокою українською літературною традицією, ідеологічно відкоригований образ України в радянській літературі.

Тісний концептуальний зв'язок у текстах українського резистансу простежується між поняттями України та Батьківщини. Відповідно концепт УКРАЇНА може описуватися через концепт БАТЬКІВЩИНА, вербалізований як *Батьківщина, Вітчизна, Вітчизна, рідний край, рідна земля, рідна сторона, прадідня земля*. Сміслові поля обох концептів ніби накладається одне на одне, породжуючи спільні супровідні конотації: *То не грім заgrimів, то не бір зашумів, / не столітні дуби затріщали, / то лихі вороги на наш край дорогий, / мов голодні вовки, напали. / І на нашій землі свої хвилі брудні / гураганом важким прокотили, / а в годину грізу / дорогу Вітчизну / у пожарі, крові затопили* [10, с. 124] («То не грім заgrimів»).

В українських радянських піснях цей, здавалося б, логічний, історично закріплений зв'язок порушується. Пріоритет називатися Батьківщиною надається СРСР. Адже, відомо, батьківщиною за часів радянського режиму вважався увесь СРСР, промовистими з цього погляду є рядки гімну СРСР «Союзом незламним республіки вільні» (подаємо мовою оригіналу): *В победе бессмертных идей коммунизма / мы видим грядущее нашей страны, / и Красному знамени славной Отчизны / мы будем всегда беззаветно верны!* [3, с. 38]. Тож не дивно, що подібне тлумачення виступає в багатьох радянських піснях, наприклад: *І тоді прозвучав голос мудрий з Кремля, / голос мудрий, утішливий, праведний: / «Гей, ой гей, сини мої, внуки і друзі! / Батьківщина наша в небезпеці і тузі!»* [13, с. 468–469] («В неділеньку рано-пораненьку»); *І цього єднання / нікому не зламати, / бо одна в нас мати / і одна ми родина – / Радянська Вітчизна єдина, / ще й ленінська партія велика! / Від нині довіку!* [13, с. 564] («Непорушна дружба»); *Ми за мир у всьому світі, / бо у нас одна мета. / Хай радянська вся Вітчизна / буйним садом розквіта!* [13, с. 557] («У Радянському Союзі»).

Особливості сприйняття й оцінювання України крізь призму повстанського світогляду представлені ланцюжком емотивно-оцінних, асоціативно-образних характеристик. Частина з них виражається у формі народнопоетичних епітетів, як-от: *дорога, люба, мила, рідна, рідненька, свята, пресвята, славна, багата, квітуча, яра: Ой ми, хлопці, тої днини славу здобували, / за рідненьку Україну жите подавали! / За рідненьку Україну кого тамки вбили / та й завезли в густий лісок та й фойов накрили!* [1, с. 75] («Закувала зазуличка сива-сивесенька»); *А як на яру Україну / орду шакалів нанесе, / то ми на хижасах святим вогнем / наш заповіт виписуємо мечем: / «Гей, Україна понад все!»* [10, с. 428] («Вже громом грянув гнів народу» / «Гей, Україна понад все»).

Відомо, що експресивність «досягається як з допомогою окремих різномірних засобів, так і градацією якісних і кількісних ознак на всіх

рівнях мови, а також засобами зі сфери поезики в їх ендogenous і екзогенному виявленні» [11, с. 66]. Особливе місце в цьому контексті відводиться метафорі, яка є не просто стилістичною «окрасою» художніх текстів, а складним когнітивним механізмом, що породжує відповідні експресивно-стилістичні ефекти. Як засіб структурування нашого сприйняття, мислення та дійсності [15, с. 4] метафора в мові відображає специфіку концептуалізації фрагментів світу в колективній свідомості різних соціальних груп, у тому числі етносу. Саме за допомогою метафор у пісенних текстах резистансу до культурно-мовного портрету України додаються не просто різноманітні асоціативно-образні конотації, а важливі в комунікативно-прагматичному й світоглядному плані характеристики. Серед них можна виокремити такі, що перебувають на протилежних полюсах оцінної шкали.

Осердям метафоричної номінації України є лексеми *мати, матір, ненька, неня*, що дуже часто трапляються в літературі українського резистансу. Звичайно, ці лексеми з давніх-давен уживаються як народнопоетичне уособлення рідної землі, Вітчизни, України [5, с. 357]. Однак попри те, що концепт-образ БАТЬКІВЩИНА-МАТИ є традиційним для поетичної картини світу українців, у творчості різних авторів, у різних історико-культурних умовах народжуються нові, самобутні смисли позначеного: *Ой хлопчики-плеканчики, де ви ся плекали, / що вас таких молодийких до УПА прийняли? / Кожного з нас годувала матінка рідненька, / закликала в УПА стати Україна-ненька* [4, с. 277] («Ой хлопчики-плеканчики»); *Ой чи чуєш Ти, Царю, ту сумную новину? / Закували у кайдани нашу неньку Україну* [10, с. 428] («Нова радість стала»).

Витоки такої номінації пояснюються не лише тісним концептуальним зв'язком БАТЬКІВЩИНА – МАТИ, а й схильністю носіїв української ментальності (і міфологічного світогляду взагалі) до анімізації неживого, абстрактного. У художніх текстах це передається по-різному, передусім за допомогою лексики на позначення процесуальних і не процесуальних ознак, властивих людині. Так, Україна постає як *знедолена, страждаюча, розп'ята: До першої зорі встали всі повстанці, / Спаса привітали з радістю на серці: / «Благослови, Божий Сину, / страждаючу Україну, / просим щастя, долі / та миру і волі»* [10, с. 381] («Всюди по Вкраїні»). Україна журиється, тужить, плаче, ридає, терпить знущання ворогів, але в перспективі вона воскресне, усміхнеться: *Була Україна в сльозах і руїнах, / тужила за синами вона, / але ще не вмерла, не впала на коліна / прекрасна наша рідна сторона* [10, с. 73] («Ішли ми до бою темними лісами»); *На моїй високій могилі – / червона калинонька, / вона мені всю правду скаже, / як воскресне Вкраїнонька* [6, с. 232] («Прощай, холодная темнице»); *Гей! Усміхнеться наша Україна, / як у вінку молода* [10, с. 13] («Чи то в хмарах гуде»).

Образ нареченої, що входить до смислової структури концепту УКРАЇНА в художньому дискурсі українського резистансу, настільки оригінальний та асоціативно багатий, що забезпечує експресивність не просто окремих лінгвоодиниць, а всього мікроконтексту. Якщо Україна – наречена, то весільним бенкетом виступає боротьба, розправа з ворогом: *Від Сяну і Збруча йде пісня могуча, / до Дону гукнули Карпати: / «Вставай, Україно, бери своє віно, / збирай жемчуги і дукати!» // У досвітніх росах сріблиться колосся – / Твої це пшеничні вінци, / вінчайся в те зілля на гоже весілля, / скликай всіх діток-українців. // Гей, рідні діти, вже сонечко світить, / збирайтесь на пир погуляти, // на рідних загонах вином та червоним / московських гостей напувати* [10, с. 70] («Від Сяну і Збруча»). У жартівливо-іронічному контексті Україна постає ще й як «дівчина незасватана»: *Над Москвою хтось голосить, грозить і гуде, / Україну свата Йосиф, а вона не йде* [10, с. 352] («Над Берліном вітер віє»).

У радянських піснях зв'язок між концептами БАТЬКІВЩИНА – МАТИ реалізується через ототожнення відповідних концептів то з СРСР, то з Україною: *Батьківщино радянська, – / щира наша мати, – / ворогам твоїм ніколи / тебе не здолати!* [13, с. 567] («Батьківщино наша люба, волі перемога»); *Будь здорова, будь щаслива, – / ти не сиротина, / пригорнула тебе мати / Радянська Вкраїна* [13, с. 539] («Гей, заспівало все в Карпатах»). Україна виступає однією із республік-сестер Російської РСР: *Тоді ж то Україна, / як свій милий край покидала, / плакала-ридала / та до своєї сестри / Русі Великої приходжала, / словами промовляла: / «Ой ти, сестро, сестро / Русь моя Великая! / Прошу ж я тебе: / добро вчини, / в боротьбі мені поможи, / бо кати фашизьянські / на мій край напали, / міста-села попалили, / а степи вольнії та широкії / полонили!» / Тоді ж то сестра Русь Великая / добреє серце мала, / словами промовляла: / «Ой ти, сестро, сестро Україно, / не плач, не журися! / Та є в мене воїни великі – / поглянь-подивися!»* [13, с. 516–517] («Про визволення України»).

У текстах радянських пісень оцінний аспект опису України є досить вузьким. Україна одержує негативно чи позитивно конотовані характеристики відповідно до комунікативно-прагматичних настанов автора. Зауважмо, що навіть у контексті не завжди легко розмежувати концепти УКРАЇНА та СРСР, оскільки такі узагальнені найменування, як *наша земля, рідна земля, радянська земля, наша країна, край, рідний край, колгоспний край, країна Рад, Батьківщина, Вітчизна*, часто функціонують без уточнення. Однією з найсуттєвіших у смислі концепту УКРАЇНА є метафорична ознака «квітуча», «та, що розцвітає». З одного боку, підґрунтям концептуалізації цієї ознаки є соціально-політичний акцент на Україні, як на *землі пребагатій, землі родючій*, що для комуністичного Радянського Союзу з його колгоспним устроєм мало надзвичайно важливе значення: *Ожило село колгоспне, / залунала пісня, / зустріча земля родюча / трактори із міста. / Вітер буйний в синім небі / хмари розганяє; / наша*

рідна Україна / знову розцвітає [13, с. 536] («Розцвітає Україна»). З іншого боку, це результат художнього втілення образу обіцяного комунізмом (однак наскрізь штучного) «світлого майбутнього», повоєнної відбудови СРСР: *В дружбі збратаних народів / радісно на волі – / розцвітає Україна / у щасливій долі!* [13, с. 566] («Ой збиралися на раду»); *Шістнадцять республік – / шістнадцять сестер / в єдину сім'ю / возз'єднались тепер, / щоб жити прекрасно, / цвісти-розцвітають, / в великій Союзі / могутньо зростають!* [13, с. 568] («Шістнадцять республік – шістнадцять сестер»).

Поєднання позитивно й негативно оціненого в смисловій структурі концепту УКРАЇНА характерне для художніх текстів резистансу. Такий двоїстий образ України відображає дуалізм бачення держави у світлі суспільно-історичних реалій 40 – 50-х років ХХ століття. З одного погляду Україна – *пісні й волі сторона, рідная земля свята, козацький край, багатий край, славна Україна, мила Батьківщина, рідна ненька, люба Мати*, з іншого – *поганьблена земля свята, залита кров'ю Україна, зруйнований край, розритий край, розп'ята Україна, злита кров'ю ненька, сирота: Батьківщино, о люба наша Мати, / ми знищим ката, волю принесем. / І заgrimлять мотутнії гармати, / вітаючи Тебе з воскресним днем* [12, с. 42] («Марш «Сіроманців»); *«Ой товаришу, повстанче, / молодий козаче, / згинемо за Україну, / бо сирота плаче»* [10, с. 187] («Свищуть кулі, гострі кулі»).

Неможливо осягнути повноту образу України, якщо не розглядати його в єдності з національними символами, що є результатом «роботи асоціативного компонента національної свідомості, відбитого в асоціативних значеннях слів» [9, с. 139]. Однак ідеться не лише про традиційні народні символи (калина, верба, рута, соловейко, чайка та ін.), а й про державну символіку України й національно-визвольної боротьби. Блакитно-жовтий стяг і тризуб – атрибути української державності, національної самоідентифікації, коріння яких сягає часів Київської Русі (тризуб був гербом Київської Русі – України за князювання Володимира Великого). За радянського режиму навіть згадка про них була суворо заборонена й загрожувала політичними репресіями. У літературі українського резистансу назви української символіки активно залучаються до експресивного текстотворення й асоціюються з вільною Україною: *Із гір Карпат лунає пісня волі, / із гір Карпат лунає волі зов, / під жовто-синім прапором свободи, / там, де заграла українська кров* [10, с. 20] («Із гір Карпат лунає пісня волі»); *Нам не страшний червоний Кремль, ні дикі орди сходу, / нас в бій веде святий тризуб, знам'я вільного роду. / Щастя нам Бог, розбити льох, де гине наша Мати, / щоб з нею враз в побіди час воскресний день стрічати* [10, с. 15] («Ми йдемо у бій»). Звичайно, символічні конотації цих назв не закріплені за їхньою семантикою як окремі співзначення, адже виступають okazіонально.

Україна також асоціюється з червоно-чорним стягом, чи, радше, червоно-чорний прапор виступає символом України, що бореться. І це зовсім не через зв'язок із козацтвом чи українськими націоналістами, відповідь варто шукати саме в художній творчості, у фольклорній традиції: *Повстанський стяг наш лопотить, / Червоно-чорний у бій скликає, – / в крові купається земля, / це Україна воскресає. // Повстанський стягу бойовий, / це кров тебе почервонила, / а рідная свята земля / тебе це чорним позначила. // Червоно-чорний стягу наш, / ідем в червоне без вагання, / щоб нашу Чорну і Святу / звільнить від ката у повстанні* [10, с. 51] («Повстанський стяг»).

Отже, концепт УКРАЇНА належить до культурних домінант (термін В. І. Карасика) ціннісної картини світу представників українського резистансу 40 – 50 років ХХ століття, що органічно доповнює українську загальнонаціональну парадигму культури. У художніх текстах концепт УКРАЇНА представлений рядом найменувань з різними емотивно-оцінними конотаціями. Експресивно маркований контекст створюється також за допомогою майстерної побудови тропеїчних і фігуральних структур мови, що породжують нові асоціативно-образні смисли концепту.

У текстах резистансу концепт УКРАЇНА має складніший зміст і набагато ширше, ніж у радянських піснях, асоціативно-образне смислове поле. Звичайно, в абсолютно різних художніх дискурсах акцентуються різні концептуальні ознаки України, що зумовлено екстралінгвальними чинниками. Перспективу вбачаємо в подальшому дослідженні особливостей вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА через унікальні об'єкти національної культури, позначені власними назвами, а також через імена видатних українських діячів.

Література

1. Близнюк В. Ми рвали кайдани. Визвольні змагання УПА 1944 – 1955 рр. / Володимир Близнюк. – Косів : Писаний камінь, 2000. – 189 с.
2. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / Сергей Воркачев. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 236 с.
3. Гімн державний / Українська радянська енциклопедія : в 12 т. – [2-е вид.]. – Т. 3. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1979. – 552 с.
4. Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940 – 2000-х років (історико-фольклористичне дослідження) / Григорій Дем'ян ; НАН України, Ін-т народознавства, відділ фольклористики. – Львів : Галицька видавнича спілка ; К. : Українська видавнича спілка, 2003. – 581 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. За волю України. Антологія пісень національно-визвольних змагань / записи, розшифрування, гармонізація, обробки, перепис нот, упоряд., примітки, статті Євгена Гіщинського. – [2-е вид., доп.]. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 390 с.
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
8. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 390 с.
9. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.

10. Літопис Української Повстанської Армії : у 50-и т. – Т. 25: Пісні УПА / уряд. З. Лавришин ; передм. англ. мовою. – Торонто : Видавництво «Літопис УПА», 1996 ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА», 1997. – 556 с.
11. Мойсієнко А. К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / Анатолій Мойсієнко. – Умань : Софія, 2008. – 280 с.
12. Співаник УПА. – Регенсбург : Mittelbayerische Zeitung, 1950. – 162 с.
13. Українські народні думи та історичні пісні / за ред. М. Т. Рильського ; [упоряд. : П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах]. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1955. – 660 с.
14. Яремко Я. П. Стратифікація концепту / Я. П. Яремко // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 60–69.
15. Lakoff G. Metaphors We Live By / George Lakoff, Mark Johnson. – Chicago, London : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.